

Olga Hałub-Kowalczyk¹

**Ochrona przyszłych pokoleń w procesie dążenia
do neutralności klimatycznej w orzecznictwie Federalnego
Trybunału Konstytucyjnego w Niemczech**

Słowa kluczowe: neutralność klimatyczna, Federalny Trybunał Konstytucyjny, ochrona środowiska, sprawiedliwość międzypokoleniowa, prawa człowieka

Keywords: climate neutrality, the Federal Constitutional Tribunal, environmental protection, inter-generational justice, human rights

Streszczenie

W ramach badań dokonano próby zweryfikowania, w jakim zakresie obecne rozwiązania ustawowe w Niemczech w zakresie osiągnięcia neutralności klimatycznej do 2050 r. oddziałują na realizację wolności i praw przyszłych pokoleń. Punktem wyjścia do podjęcia analizy jest wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 24 marca 2021 r. dot. zobowiązań władz publicznych do zapewnienia sprawiedliwości międzypokoleniowej w dziedzinie ochrony środowiska. W niniejszej pracy zbadano również, w jakim zakresie neutralność klimatyczna może stać się w niemieckim porządku prawnym nową, konstytucyjnie chronioną wartością.

¹ ORCID ID: 0000-0003-2747-2625, doktor, Katedra Prawa Konstytucyjnego, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii, Uniwersytet Wrocławski. E-mail: olga.halub@prawo.uni.wroc.pl.

Abstract

Protection of the future generations in the context of the climate neutrality goals in the jurisprudence of the Federal Constitutional Court in Germany

In this paper the impact of the current legal provisions in Germany, dedicated to achieving the goal of climate neutrality till 2050, on the human rights and freedoms of next generations will be investigated. An assumption for this reaserch task is a judgement of the Federal Constitutional Tribunal from 24 March 2021, related to the obligaton for the public authorities to provide the inter-generational justice in the framework of environmental policy. The aim of this paper is also to examine if the climate neutrality can receive a status of new, constitutional value in the German legal order.

✱

I. Wprowadzenie

Postępujący od lat kryzys klimatyczny wymusza zarówno na państwach, jak i całej społeczności międzynarodowej przedsięwzięcie zintensyfikowanych działań służących ochronie naturalnych zasobów środowiska oraz przeciwdziałaniu dalszej emisji gazów cieplarnianych. Unijna strategia osiągnięcia neutralności klimatycznej do 2050 r. wiąże się z koniecznością realizacji ambitnych założeń, zgodnie z którymi w ciągu najbliższego trzydziestolecia należy osiągnąć stan, w którym 90–95% energii w Unii Europejskiej będzie generowane za sprawą „zielonej” energii². W Niemczech, uznawanych za jednego z europejskich liderów transformacji energetycznej (*Energiewende*), dążenie do neutralności klimatycznej wymagało uchwalenia międzysektorowych regulacji dwutorowo, tj. zarówno na szczeblu federalnym, jak i w poszczególnych krajach związkowych.

Taki stan rzeczy wynika z regulacji konstytucyjnej, zgodnie z którą ochrona klimatu należy, co do zasady, do zakresu tzw. ustawodawstwa konkuren-

² Pod pojęciem neutralności klimatycznej rozumie się stan równowagi pomiędzy emisją dwutlenku węgla a możliwościami jego pochłonięcia przez atmosferę. Zob. szerzej: <https://www.consilium.europa.eu/en/5-facts-eu-climate-neutrality> (23.07.2021).

cyjnego, realizowanego na dwóch szczeblach³. Na poziomie ogólnokrajowym w 2019 r. doszło do uchwalenia ustawy o ochronie klimatu⁴, w której wyznaczono datę osiągnięcia neutralności klimatycznej na 2050 r. Jednocześnie odpowiada ona założeniom przyjętego przez państwa członkowskie Unii Europejskiej w czerwcu 2021 r. europejskiego prawa o klimacie⁵.

Pomimo tego, że w Niemczech w ostatnich latach udział odnawialnych źródeł energii w tzw. miksie energetycznym znacząco zwiększył się ze stanu 26% w 2014 r. aż do 46% w 2019 r.⁶, od 2018 r. do Federalnego Trybunału Konstytucyjnego (dalej: FTK) kierowane są skargi konstytucyjne sygnalizujące nowy, konstytucyjny problem w ramach niemieckiego *Energiewende*. Jest nim podnoszony przez skarżących brak równomiernego rozłożenia ciężarów związanych z transformacją energetyczną w perspektywie pokoleniowej. Wnioskodawcy argumentują, że obecne rozwiązania ustawowe, przewidujące plan działań wyłącznie do 2030 r., stawiają pod znakiem zapytania kwestię tego, czy po tej dacie obciążenia związane z koniecznością osiągnięcia neutralności klimatycznej nie okażą się niewspółmiernie większe wobec obowiązujących obecnie. W związku z zapadłym w tej sprawie przełomowym orzeczeniem FTK z 24 marca 2021 r. za zasadne należy uznać zweryfikowanie, czy z niemieckiej Ustawy Zasadniczej (dalej: UZ) można wyinterpretować zobowiązanie władz publicznych do zapewnienia sprawiedliwości międzypokoleniowej w dziedzinie ochrony środowiska. W ramach badań przeanalizowano również, w jakim zakresie neutralność klimatyczna może stać się w niemieckim porządku prawnym nową, konstytucyjnie chronioną wartością. Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto, iż pod pojęciem sprawiedliwości międzypokoleniowej⁷ należy rozumieć takie rozłożenie cięż-

³ Oznacza ono współdzielenie kompetencji ustawodawczych pomiędzy federacją a kraje związkowe (art. 72 ust. 3 pkt 2 oraz art. 74 ust. 1 pkt 24).

⁴ Ustawa z 12 grudnia 2019 r. o ochronie klimatu (*Klimaschutzgesetz*), BGBl I S. 2513.

⁵ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ustanowienia ram na potrzeby osiągnięcia neutralności klimatycznej i zmiany rozporządzeń (WE) No 401/2009 i (UE) 2018/1999.

⁶ G. Rueter, *Niemcy. Co hamuje transformację energetyczną?*, Deutsche Welle z 28 lutego 2020, <https://www.dw.com/pl/niemcy-co-hamuje-transformacja%C4%99-energetyczn%C4%85/a-52564845> (6.06.2021).

⁷ Zob. szerzej: M. Nyka, *Sprawiedliwość międzypokoleniowa w międzynarodowym prawie środowiska*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2016, t. XXXV, s. 364.

żarów i rozdział dóbr pomiędzy poszczególnymi generacjami, które nastąpią w sposób proporcjonalny i niedyskryminujący.

II. Obowiązek ochrony klimatu na rzecz przyszłych pokoleń w Ustawie Zasadniczej RFN

Dyskusja wokół konstytucyjnego statusu sprawiedliwości międzypokoleniowej w sprawach środowiskowych i neutralności klimatycznej toczy się w Niemczech już od lat 70. XX w., zainspirowana zarówno uchwaleniem pierwszych dokumentów międzynarodowych poświęconych relacji, jakie mogą zaistnieć pomiędzy stanem środowiska naturalnego a statusem jednostki⁸, jak również rosnącym poparciem dla ruchu antyatomowego.

Pomimo braku prawa do czystego środowiska w pierwotnym brzmieniu UZ problematyka ta doczekała się konstytucjonalizacji za sprawą nowelizacji z 27 października 1994 r.⁹, wprowadzającej do UZ art. 20a. Stanowi on, że „państwo, w ramach porządku konstytucyjnego, poprzez ustawodawstwo oraz na mocy ustaw i przepisów prawa, chroni poprzez władzę wykonawczą i sądownictwo naturalne podstawy życia i zwierzęta, również w poczuciu odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń”¹⁰. Tym samym Niemcy dołączyły do wąskiego grona państw europejskich, które sformułowały na poziomie centralnym tak doniosłą regulację dedykowaną ochronie środowiska¹¹.

⁸ Np. Deklaracja Sztokholmska (1972 r.), raport Komisji Brundtlanda (1987 r.), Deklaracja z Rio de Janeiro (1992 r.). Zob. szerzej: K. Sommermann, *Kommentar zum Art. 20a*, [w:] *Grundgesetz. Kommentar*, Bd. 1, *Präambel bis Art. 69*, red. J. Kämmerer, M. Kotzur, Monachium 2021, s. 1513.

⁹ BGBl 1994 I 3146. Art. 20a został dotychczas jednokrotnie znowelizowany (w 2002 r.). Rozbudowano go poprzez dodanie sformułowania „i zwierzęta”, dzięki któremu obowiązek ochrony zwierząt zyskał rangę konstytucyjną.

¹⁰ *Ustawa Zasadnicza dla Republiki Federalnej Niemiec*, tłum. A.M. Sadowski, Berlin 2010. Wszystkie cytowane w niniejszej pracy regulacje UZ w j. polskim zostały przytoczone w tłumaczeniu A.M. Sadowskiego.

¹¹ K. Sommermann, op.cit., s. 1513. Warto nadmienić, że problematyka ochrony klimatu jako zadanie władz wobec obecnych i przyszłych pokoleń znalazła swoje miejsce także w zdecydowanej większości konstytucji krajów związkowych RFN, tj. Konstytucji Turyngii (art. 31), Bawarii (art. 141), Meklemburgii – Pomorza Przedniego (art. 12), Brandenburgii

Na wstępie rozważań należy wskazać, że przytoczona regulacja nie jest interpretowana w doktrynie jednolicie. Pomimo braku sporu co do tego, że art. 20a nie stanowi źródła podmiotowego prawa do czystego środowiska, istnieją zasadnicze rozbieżności dotyczące jego konstytucyjnej roli. Kwestią dyskusyjną jest to, czy ma on w większym stopniu „antropocentryczny” charakter¹², nakierowany docelowo na ochronę jednostki, czy też „ekocentryczny” poprzez nadanie środowisku statusu autonomicznej wartości, chronionej bez odniesienia do praw jednostki. Przeważająca część przedstawicieli doktryny eksponuje drugi z wymiarów, podkreślając, że prymarnym celem art. 20a było zdefiniowanie ochrony środowiska jako zadania państwa realizowanego w odseparowaniu od gwarancji praw człowieka. Co więcej, w toku prac nad uchwaleniem tej poprawki do art. 20a wzmianka o „ochronie przyszłych pokoleń” została uwzględniona jako jedno z ostatnich ustaleń politycznych¹³. Podkreśla się tym samym, że intencją wnioskodawców projektu nowelizacji UZ było nadanie ochronie klimatu statusu rangi konstytucyjnej¹⁴, jak również zobowiązanie ustawodawcy do podjęcia długofalowych działań w tym obszarze¹⁵.

Wykładnia gramatyczna art. 20a potwierdza jego „ekocentryczny” wymiar poprzez użycie sformułowania, iż ochrona naturalnych podstaw życia i zwierząt powinna się odbywać „również w poczuciu odpowiedzialności przed przyszłymi pokoleniami”. Użyta partykuła „również” oznacza, że odpowiedzialność wobec przyszłych pokoleń za współcześnie podjęte decyzje jest jedną z dodatkowych kategorii, które władza publiczna musi respektować.

Wykładnia językowa doprowadza do wniosku, że element antropocentryczny pełni w art. 20a jedynie rolę uzupełniającą, a głównym celem art. 20a jest dbałość o stan klimatu¹⁶. Również wykładnia systemowa skłania ku tej konkluzji. Zobowiązanie do dbałości o środowisko zostało zawarte w rozdziale

(art. 39–40), Nadrenii-Palatynacie (art. 69–70), Badenii-Wirtembergii (art. 3a ust. 1, art. 3b), Dolnej Saksonii (art. 6b–6c), Nadrenii Północnej-Westfalii (29a) czy Saksonii (art. 10).

¹² S. Heselhaus, *Verfassungsrechtliche Grundlagen des Umweltschutzes*, [w:] *Grundzüge des Umweltrechts*, red. K. Hansmann, D. Sellner, Berlin 2012, s. 21–22.

¹³ M. Kleiber, *Der grundrechtliche Schutz künftiger Generationen*, Tybinga 2014, s. 34–36.

¹⁴ Ibidem, 34–35.

¹⁵ Wyrok FTK z 13 marca 2007 r., sygn. BVerfGE 118, 79.

¹⁶ H. Wolff, *Kommentar zum Art. 20a*, [w:] *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Handkommentar*, red. D. Hömig, H. Wolff, Baden-Baden 2016, s. 459.

poświęconym podstawowym elementom ustroju Republiki Federalnej Niemiec, obok takich regulacji jak zasada demokratycznego państwa, suwerenności Narodu czy trójpodziału władzy.

Artykuł 20a należy więc traktować jako normę programową, wyrażającą obowiązek władz publicznych w zakresie przedsięwzięcia działań służących przede wszystkim „ochronie naturalnych podstaw życia i zwierząt”. Jednocześnie art. 20a definiuje się w literaturze przedmiotu jako klauzulę zapewniającą sprawiedliwość pokoleniową (*Generationengerechtigkeit – Artikel*)¹⁷. Za zasadną należy więc uznać próbę oceny, w jaki sposób „odpowiedzialność przed przyszłymi pokoleniami” powinna przejawiać się w działaniach władz. Najpełniejszy wyraz charakteru działania organów władzy publicznej oddaje zasada zrównoważonego rozwoju w oparciu o tzw. zasadę trzech filarów¹⁸. Wyraża się ona w utrzymaniu równowagi pomiędzy ochroną środowiska, rozwojem ekonomicznym państwa a rozdziałem dóbr.

Należałoby więc uznać, że organy publiczne są zobowiązane gospodarować zasobami naturalnymi w taki sposób, który nie będzie skutkował ich możliwym do przewidzenia wyczerpaniem za cenę np. wzrostu gospodarczego. Ich eksploatacja powinna czynić zadość tzw. zasadzie oszczędności, która znajduje swój wyraz wyłącznie na poziomie konstytucji krajów związkowych¹⁹. Oznacza ona, że władze publiczne muszą gospodarować naturalnymi zasobami jak najbardziej oszczędnie z uwagi na świadomość potrzeb przyszłych pokoleń. Jednocześnie fundamentalną rolę w zakresie sprawiedliwości między generacjami pełni obowiązek równego obciążania pokoleń trudami dbałości o czyste środowisko²⁰. Za celowe należy uznać długofalowe wyznaczenie działań zmierzających do poprawy jakości klimatu i osiągnięcia neutralności klimatycznej. Z tego też względu klauzula odpowiedzialności międzypokoleniowej powinna działać hamująco wobec próby instrumentalizacji prawa i jego częstych zmian na potrzeby interesów politycznych.

¹⁷ M. Kleiber, op.cit., s. 146.

¹⁸ N.J. Corbeau, *Das Nachhaltigkeitsprinzip im Bundesnaturschutzrecht*, Hamburg 2013, s. 20.

¹⁹ K. Sommermann, op.cit., s. 1526, Np. Konstytucja Meklemburgii – Pomorza Przedniego (art. 12 ust. 1 zd. 2), Turyngii (art. 31 ust. 3), Brandenburgii (art. 39) i Nadrenii-Palatynatu (art. 69 ust. 3).

²⁰ M. Kleiber, op.cit., s. 15–16.

III. Osiągnięcie neutralności klimatycznej jako konstytucyjne zadanie władz publicznych w wyroku FTK z 24 marca 2021 r.

Wyrok FTK z 24 marca 2021 r. jest historycznie pierwszym orzeczeniem Trybunału, w którym osiągnięcie neutralności klimatycznej zdefiniowano jako jedno z prymarnych zadań władz publicznych w zakresie ochrony klimatu. Ponadto, pomimo tego, że FTK wielokrotnie orzekał w sprawach dotyczących standardów środowiskowych²¹, nigdy wcześniej nie eksponował tego, iż poprawa jego stanu może mieć tak doniosłe znaczenie w kontekście sprawiedliwości międzypokoleniowej.

Postępowanie przed FTK zostało zainicjowane w drodze czterech skarg konstytucyjnych kwestionujących zgodność z UZ postanowień niemieckiej ustawy o ochronie klimatu. Zakłada ona realizację śródkresowego celu neutralności klimatycznej, tj. redukcję emisji gazów cieplarnianych do poziomu 55% w 2030 r. Skarżący podnosili przede wszystkim zarzut zaniechania władz publicznych w zakresie zdefiniowania konkretnych środków służących redukcji CO₂, jak również niekonstytucyjność regulacji, z której wynika, iż ewentualny brak osiągnięcia przez określony sektor zdefiniowanych celów emisyjnych lub jego wypełnienie z nadwyżką powinny być proporcjonalnie rozliczone w kolejnych. Skarżono również brak przepisów określających działania zmierzające do określenia neutralności klimatycznej po 2030 r. oraz zobowiązanie do corocznego określania wytycznych po tej dacie wyłącznie na poziomie rozporządzenia. Zdaniem skarżących ustawa o ochronie klimatu godzi nie tylko w art. 20a, ale także w inne gwarancje praw jednostki jak prawo do życia i nietykałości cielesnej, prawo do poszanowania godności, prawo do własności oraz wolność wyboru zawodu.

Odnosząc się do wzorca kontroli zawartego w art. 20a, FTK stwierdził, że obowiązujące rozwiązania ustawowe są z nim niezgodne w zakresie, w jakim ograniczają się do określenia dopuszczalnych poziomów emisji gazów cieplarnianych do 2030 r. Tym samym ustawa o ochronie klimatu nie może czynić zadość konstytucyjnemu zobowiązaniu do ochrony przyszłych pokoleń z uwagi na jej krótkoterminowe cele. FTK stwierdził jednoznacznie, że ochrona klimatu w rozumieniu art. 20a wymaga dla swojej realizacji osią-

²¹ Zob. np. wyrok FTK z 8 sierpnia 1978 r., sygn. BVerfGE 49, 89; wyrok FTK z 30 listopada 1988 r., BVerfGE 79, 174.

gnięcie neutralności klimatycznej. Tym samym przeprowadzenie transformacji energetycznej w świetle obowiązującego stanu wiedzy o przyczynach kryzysu klimatycznego stanowi warunek *sine qua non* skutecznej realizacji zadań związanych z ochroną naturalnych podstaw życia i zwierząt. Podkreślono, że brak całościowej regulacji polityki klimatycznej (tj. do 2050 r.) może już obecnie godzić w przyszłe prawa skarżących. Tymczasem państwo powinno jak najszybciej przedsięwziąć bardziej radykalne środki, które zapewniłyby utrzymanie wzrostu średniej temperatury niższej niż 2°C wobec poziomu z 1990 r. oraz dążenie do ograniczenia tego wzrostu do 1,5°C²². Z uwagi na niewielkie restrykcje ustawowe do 2030 r. w zakresie emisji dwutlenku węgla budżet CO₂, którym dysponują państwa, może zostać wyczerpany zbyt wcześnie (do 2030 r.), a za co za tym idzie – kolejne pokolenia będą musiały nieproporcjonalnie „oszczędnie” gospodarować emisją tego gazu. Dla sprawiedliwego rozłożenia ciężarów między pokoleniami należałoby więc zmniejszyć budżet CO₂ do 2030 r., by generacje żyjące po tej dacie nie doznały zdecydowanie większej, nieproporcjonalnej ingerencji w ich prawa. W orzeczeniu podkreślono również, że nie jest wykluczone, iż późniejsze pokolenia w dalszej perspektywie będą zmuszone do radykalnego ograniczenia przysługujących im wolności na rzecz ochrony klimatu. Tym niemniej obecna regulacja nie powinna już teraz „gwarantować” takiego stanu rzeczy. W ciągu najbliższych lat można podjąć skuteczne środki zmierzające do redukcji emisji gazów cieplarnianych bez narażania zarówno obecnych, jak i przyszłych pokoleń na nierówne rozłożenie obciążeń. Tym samym FTK stwierdził, że wyłącznie długofalowy plan osiągnięcia neutralności klimatycznej do 2050 r. przy jednoczesnym ustawowym zdefiniowaniu ambitniejszych celów klimatycznych do 2030 r. zagwarantują zgodność z art. 20a. W wyroku kilkakrotnie podkreślono konieczność takiego gospodarowania zasobami w obecnych czasach, by kolejne pokolenia mogły również się nim cieszyć bez konieczności ograniczenia ich praw, jak np. prawa do prywatności, wolności wykonywania zawodu czy prawa do ochrony zdrowia. Z tego też względu sprawiedliwy podział obowiązków związanych z osiągnięciem neutralności klimatycznej jest konieczny dla poszanowania wszystkich innych swobód, którymi kolejne generacje będą dysponować w przyszłości. Ponadto, w opinii FTK art. 20a posiada

²² Art. 1 ustawy o ochronie klimatu.

silny wymiar międzynarodowy, wymagający podjęcia wspólnych i zintensyfikowanych działań zmierzających do osiągnięcia neutralności klimatycznej w Unii Europejskiej. Trybunał zobowiązał ustawodawcę do nowelizacji ustawy o ochronie klimatu najpóźniej do 31 grudnia 2022 r.

IV. Podsumowanie

Za sprawą wyroku Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 24 marca 2021 r. osiągnięcie neutralności klimatycznej może na stałe wpisać się w dyskurs konstytucyjny, przyjmując postać nowego zadania władz publicznych w zakresie ochrony klimatu, wyinterpretowanego na podstawie art. 20a. Tym samym problematyka efektywnej transformacji energetycznej stałaby się zagadnieniem o ustrojowym charakterze. Dotychczasowe orzecznictwo FTK jednoznacznie potwierdza, że zachowanie odpowiednich standardów środowiskowych bezpośrednio koreluje z możliwością realizacji wolności i praw jednostki zagwarantowanych w UZ. Choć art. 20a nie stanowi źródła prawa podmiotowego, pełni fundamentalne znaczenie także z punktu widzenia zagwarantowania międzypokoleniowej sprawiedliwości w zakresie rozłożenia obciążeń związanych z transformacją energetyczną. Analiza wyroku FTK prowadzi do konkluzji, że wspomniana regulacja za sprawą wykładni systemowej i funkcjonalnej zawiera znacznie szerszy zakres przedmiotowy niż wynikałoby to z interpretacji gramatycznej. Można również wysnuć hipotezę, że współcześnie jest on bardziej pojemny wobec pierwotnych zamierzeń ustrojodawcy z 1994 r. i wykracza daleko poza wyłącznie „ekocentryczne” ujęcie. Analiza orzeczenia skłania także ku tezie, że Trybunał w praktyce zobowiązuje władze na poziomie federalnym do przestrzegania zasady oszczędności w zakresie korzystania z naturalnych zasobów środowiska (*Sparsamkeitprinzip*), która wprost została uregulowana wyłącznie na poziomie konstytucji krajów związkowych. Tym samym można przypuszczać, iż art. 20a zinterpretowano rozszerzająco przez pryzmat rozwiązań obowiązujących na szczeblu regionalnym.

Wyrok FTK wywołał debatę nad podejmowaną w literaturze problematyką, na ile „przyszłe pokolenia” mogą stać się podmiotem konstytucyjnie gwarantowanych uprawnień. Wyzwanie osiągnięcia neutralności klimatycznej ze względu na konieczność przeprowadzenia radykalnej transformacji ener-

getycznej jest rozłożone na okres trzydziestolecia. Z tego też względu pojęcie „przyszłych pokoleń” nie stanowi bliżej nieokreślonej, abstrakcyjnej kategorii, ale odnosi się m.in. do osób obecnie młodych, w tym niepełnoletnich i dzieci. Zagrożenie ich wolności i praw nie ma charakteru *stricte* hipotetycznego, lecz wynika z przeprowadzonych przez Trybunał analiz wartości dopuszczalnych emisji gazów cieplarnianych przed i po 2030 r. Z tego też względu już na obecnym etapie możliwe jest obiektywne oszacowanie zakresu i stopnia dotkliwości ograniczeń swobód jednostki na potrzeby realizacji założeń ustawowych, a tym samym również przeprowadzenie testu proporcjonalności tych ograniczeń. Na uwagę zasługuje także fakt, iż wyrok FTK w sprawie ustawy o ochronie klimatu jest kolejnym orzeczeniem potwierdzającym, iż prounijna interpretacja UZ pełni fundamentalną rolę dla realizacji wspólnych celów przez państwa członkowskie.

Literatura

- Corbeau N.J., *Das Nachhaltigkeitsprinzip im Bundesnaturschutzrecht*, Hamburg 2013.
- Heselhaus S., *Verfassungsrechtliche Grundlagen des Umweltschutzes*, [w:] *Grundzüge des Umweltrechts*, red. K. Hansmann, D. Sellner, Berlin 2012.
- Kleiber M., *Der grundrechtliche Schutz künftiger Generationen*, Tybinga 2014.
- Leisner W., *Kommentar zum Art. 20a*, [w:] *Grundgesetz*, red. H. Sodan, Monachium 2018.
- Nyka M., *Sprawiedliwość międzypokoleniowa w międzynarodowym prawie środowiska*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2016, t. XXXV.
- Sommermann K., *Kommentar zum Art. 20a*, [w:] *Grundgesetz. Kommentar*, Bd. 1, *Präambel bis Art. 69*, red. J. Kämmerer, M. Kotzur, Monachium 2021.
- Wolf J., *Umweltrecht*, Monachium 2002.
- Wolff H., *Kommentar zum Art. 20a*, [w:] *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Handkommentar*, red. D. Hömig, H. Wolff, Baden-Baden 2016.